УДК 82.091

Ә.Х. Алиева

ЗАМАНДАШЛАРЫ ИҖАТЫНДА ШАГЫЙРЬ ГАБДЕЛМӘННАН МӨСЛИМИ ОБРАЗЫ

Данная статья посвящена изучению рукопиского сборника – письменного памятника татарской литературы XVIII века. В сборнике представлены литературные образцы творчества доселе не изученных авторов: «Ода» Р. Абузарова; «Исторический очерк о восстании Пугачёва» Г. Габдулманнанова и стихи Г. Муслимова, живших в XVIII веке.

В произведениях первых двух авторов отражаются отдельные эпизоды крестьянской войны 1773–1775 гг., а в центре событий похвала личным подвигам и героизму в бою Г. Муслимова, идеализируются его человеческие черты и достоинства как военноначальника. В статье, основываясь на исторические факты и архивные документы, расскрывается сложная и противоречивая судьба героя-поэта, старшины Г. Муслимова.

В работе анализируются жанры и стили их произведений. В стихах Г. Муслимова прослеживается осведомленность поэтическими приемами и умелое их применение, знания гаруза и арабо-персидской поэзии. Основу его стихов составляют нравственные раздумья, а основной пафос не только мольба к Богу, но и якобы покаяние за свои «грехи»; открытие современникам состояния своей души.

На основе анализа установлено, что творческое наследие авторов XVIII века, включенное в данный рукописный сборник, представляется как живое изображение, дневник того времени. Они являются редкими литературно-историческими памятниками и новыми источниками для изучения татарской литературы XVIII века.

Ключевые слова: письменный памятник, Габдулманнан Муслимов, Рахимкул Абубакиров, Габдулжалил Габдулманнаннов, восстание Пугачёва, ода, поэзия, исламское богословие, суфизм, татарская литература XVIII века.

This article is devoted to the study of the manuscript collection – a written monument of the Tatar literature of the XVIII century. The collection contains literary samples of creativity of hitherto unstudied authors: «Ode» by R. Abuzarov; «Historical essay on the Pugachev uprising» by G. Gabdulmannanov and poems by G. Muslimov, they all lived and worked in the 18th century.

The works of the first two authors reflect individual episodes of the peasant war of 1773–1775, and in the center of events praise the personal exploits and heroism in battle of G. Muslimov, his human traits and dignity as a military leader are idealized. Based on historical facts and archival documents, the article reveals the complex and controversial fate of the hero-poet, foreman G. Muslimov.

The work analyzes the genres and styles of their works. In the poems of G. Muslimov, awareness of poetic techniques and their skillful application, knowledge of garuz and Arab-Persian poetry can be traced. The basis of his poems is moral reflections and the main pathos is not only a prayer to God but also supposedly repentance for one's «sins»; revealing to his contemporaries the state of his soul.

Based on the analysis, it was established that the creative heritage of the authors of the 18th century and included in this handwritten collection is presented as a living image, a diary of that time. They are rare literary and historical monuments and new sources for studying Tatar literature of the 18th century.

Keywords: written monument, Gabdulmannan Muslimov, Rakhimkul Abubakirov, Gabdulzhalil Gabdulmannanov, Pugachev's uprising, ode, poetry, Islamic theology, Sufism, Tatar literature of the 18th century.

Татар әдәбиятының үткәндәге бай мирасын чагылдырган яңа чыганаклар, моңарчы фәндә билгеле булмаган авторлар һәм алар иҗатының матур үрнәкләре әледән-әле табылып тора. Шундыйларның берсе – Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендәге шактый күләмле (140 битлек) бер кулъязма китап-җыентык [Язма мирас үзәге, 39 колл.]. Бу кулъязма китапта моңарчы өйрәнелмәгән өч авторның иҗат үрнәкләре теркәлгән. Баштагы өлеше (68 б.) – «Пугачёв хәрәкәте турында тарихи очерк» [Язма мирас үзәге, 39 колл., б. 3 а–34 б; XVIII гасыр татар әдәбияты, 2006, б. 173–193] дип исемләнгән. Үзенчәлекле жанрда иҗат ителгән бу әсәрнең авторы – Габделҗәлил Габделмәннан углы. Язмаларының нигезе итеп ул XVIII гасырның икенче яртысында иҗат иткән шагыйрь Рәхимкол Әбүбәкер углының үзенең чордашы, шул заман татар җәмгыятендә шагыйрь буларак та, һәм 1773–1775 еллардагы крестьяннар сугышында хөкүмәт гаскәрләре сафында торып катнашкан хәрби җитәкче буларак та халык арасында танылган шәхес – старшина Габделмәннан Мөслимов һәм Емельян Пугачёв турында язган шигырьләрен алган. Без аны шартлы рәвештә «Мәдхия» дип атадык [XVIII гасыр татар әдәбияты, 2006, б. 169–172]. Рәхимкол Әбүбәкер углының биредә теркәлгән кырык сигез юллык шигырьләре, нигездә, Г. Мөслиминең башыннан узган хәлләрне, аның сугышларда күрсәткән батырлыкларын сурәтләүгә, нәсел-чыгышын мактауга, дөньяда кылган эшләрен олылауга корылган. Чынлап та, автор героен гыйлемлектә, фидакярлектә, тугрылыкта, дошманнары белән сугышта үз-үзен аямаучы, пәһлеванлыкта тиңе юк гайрәт иясе итеп сурәтли. Аның кешелек сыйфатларын да идеаллаштыра. Шигырьләре югары стильдә язылып, теле дә катлаулы, чуар, гади укучыга аңлашылмый диярлек.

Рәхимкол Әбүбәкер углының «Мәдхия»се хакында, «Пугачёв хәрәкәте турында очерк» эчендә иллюстрация рәвешендә файдаланылу фактыннан чыгып фикер йөрткәндә, биредә тулысынча урын алмыйча, зур әсәрнең бер өлеше дип тә уйларга нигез бар. Аның башка күчермәләре дә, автограф нөсхәсе дә әлегә кадәр фәндә мәгълүм түгел [Алиева, 1992, б. 25–31].

Габделҗәлил Габделмәннан углының бу тарихи очеркы исә борынгыдан килгән традицион язмалар стилендә – һәрбер дүртьюллыкка берничә битлек шәрех рәвешендә язылган. Шул рәвешле, ул шигырьләргә аңлатма-комментарийлар биреп бара һәм Пугачёв хәрәкәте

турында киңәйтелгән күзәтүләр ясый. Ике автор да бер позициядән торып фикер йөртә. Максатлары – Г. Мөслимовка дан җырлау. Аны яуда батыр, гайрәтле сәрвәр, тормышта гадел, гыйлем иясе шәхес итеп күрсәтү.

Сугыш хәрәкәтләренең аерым эпизодларын, таралу киңлеген тасвирлау, ике якның да хәрби җитәкчеләрен характерлау – сурәтләнгән вакыйгаларның әле яңалыгы, күптән түгел генә булып үткәнлеге хакында сөйли. Димәк, әсәрнең язылу датасы да шул чорга кайтып кала дип уйларга нигез бар.

Нәтиҗәдә шигъри мәдхия һәм проза синтезыннан торган, аерым шәхесне мактауга корылган, бер үк вакытта тарихи чынбарлыкны конкрет детальләр, реаль фактлар нигезендә яктырткан әсәр барлыкка килгән.

Билгеле булганча, үткән гасырлар шигъриятендә мәдхия (касыйдә) жанры гаять популяр булган. Нигездә, моның ише югары өслүбтә, купшы телдә, риторик пафос белән сугарылган әсәрләр үз чорының ханнарына, сугыш-бәрелешләрдә геройлык күрсәткән каһарманнарга, дин әһелләренә атап язылалар. Аларда шәхесләргә бәя бирелә, ул кылган гамәлләргә дан җырлана. Кайчак, әлбәттә, геройга бик үк хас булмаган сыйфатларны күпертеп күрсәтү, булмаганны бар итеп күрү теләге, гипербола да мул файдаланыла. Шулай да мәдхия һәм мәрсияләр күпмедер күләмдә шул чор кешесен, җәмгыять тормышын, кешеләрнең үзара мөнәсәбәтен ачуда кыйммәтле тарихи һәм әдәби чыганак булып торалар. Г. Мөслими турында сөйләгәндә дә без әлеге мәдхияләргә һәм документларда китерелгән фактларга таяндык.

Кулъязма җыентыкта әсәрләре урын алган өченче автор – Г. Мөслими шәхесенә тукталабыз. Аны өйрәнүдә төп чыганаклар итеп, замандашларының әсәрләреннән тыш, архив материалларын, рәсми документларны, рапортларны күрсәтергә була.

Иң элек Г. Мөслиминең кем булуын ачыклап китик.

Габделмәннан Мөслим углы Мөслимов (1724–1784 елдан соң) – XVIII гасырның уртасында яшәгән һәм иҗат иткән шагыйрь. Кулъязмадагы материаллардан аңлашылганча һәм тарихи документлар раславынча, ул Уфа өязе Исәт олысының старшинасы булган, үз заманы өчен шактый тирән белемле, укымышлы зат булып саналган. Моңа аның чыгышы белән мулла нәселеннән булуы да сәбәпче булган, күрәсең. Һәрхәлдә, замандашларының истәлекләрендә аның зирәк акыллы, хәйләкәр, тапкыр булуы хакында кабатлап әйтелә.

Безнең өчен иң кызыклы һәм игътибарга лаеклысы шул: тышкы рәвеше, тоткан тәхете буенча кырыс табигатьле гаскәр башлыгы шактый оста язучы, каләм иясе дә булган. Шигъриятнең шул чор кануннарын, гарузны яхшы үзләштергән, гарәп-фарсы поэзиясеннән дә хәбәрдар булган. Сакланып калган шигырьләре (4 кисәктән тора, җәмгысы 876 юл) шул хакта сөйлиләр.

Белүебезчә, Пугачёв явында меңләгән татарлар һәм башкортлар катнашкан. Алар крестьяннар юлбашчысы, мәрхәмәтле халык патшасы Пётр Фёдорович икеләтә коллыкта, аяныч, авыр тормыш сөргән халыкларга һәм милли азатлык, һәм шәхси ирек бирер, дип чын күңелдән ышанып, фетнәчеләр ягына кушылганнар. Әмма бу чорда ук инде Россия патшаларының ныклы таянычы – бишенче колоннасы – татар һәм башкорт феодалларының чагыштырмача бай, привилегияле, абруйлы катламы булган. Боларның күпчелеген әлеге татар һәм башкорт гаскәриләре җитәкчелеге тәшкил иткән.

Әлеге кульъязма китапта Пугачёвка каршы көрәшкән патша яклы гаскәр башлыкларының исемлеге китерелә. Өфе өязе Дуван волосте Себер юлы старшинасы Солтанморат Янышев татарлардан һәм башкортлардан торган үч алу отрядлары башлыгы булып, 1773 елның октябреннән 1774 елның ноябренә чаклы Пугачёвка каршы көрәшә. «Тугрылыклы» хезмәте өчен Сенат указы белән олы бүләккә лаек була. Аңа һәм бертуган энесе Бәхтияргә май һәм күн эшкәртү заводлары төзергә һәм җитештерелгән товарны Россия империясенең төрле тарафларында сатарга рөхсәт бирелә.

Уфа өязенең мишәр старшинасы Аблай Исмаилов та 1774–1775 елларда Каранай Муратов җитәкләгән фетнәчеләр отряды белән Нугай юлында сугыша. Мәннан Тупеев, Вәлишә Шәрипов, Сөләйман Күзкәев кебек, ул да баштан ахырынача Пугачёв явына каршы көрәш алып бара. Нугай юлы старшинасы Алибай Морзагулов та Пугачёвка каршы торган. Әмма ул, башкалардан аермалы буларак, хәйләкәрлек тактикасына күчкән: бер караганда хөкүмәт гаскәре ягына, икенче караганда фетнәчеләр ягына авышкан. Ә инде 1774 елның көзеннән Алибай Башкортстанда крестьян чуалышларын бастыруда актив катнашкан. 1774 17 июлендә ул генерал П.И. Голицынга бирелгән һәм тулысынча хөкүмәт гаскәре ягына күчкән.

Габделмәннан Мөслимов та – югарыда искә алынган патша яклы каһарманнарның берсе, һәм, әйтергә кирәк, иң күренеклесе. Әлеге кульъязмада Мөслимовның замандашлары – Рәхимкол Әбүбәкер углы белән Габделҗәлил Габделмәннан углы аның тормыш юлын, кылган гамәлләрен тасвирлыйлар.

Аларның сүзләренә караганда, Габделмәннан гаять гайрәтле, көчле булган. Физик тазалыгы, күрәсең, аның характерына да күчкән: ул үз-үзенә нык ышанган, ихтыяр көченә ия, тәкәббер, каты бәгырьле һәм куркусыз йөрәкле кеше буларак сурәтләнә. Кульъязмада аның яшь вакытында әллә нинди маҗаралар кичерүе, алардан исән-сау, җиңеп, ныгып чыгуы хакында языла. Батыр егетнең дошманнары, көндәшләре аның бу гаярьлеген күреп һәм башкисәргә әверелеп баруыннан шүрләп, аңа төрле киртәләр корып карыйлар. Әмма Габделмәннан аларның барысын да җиңеп бара.

Пугачёв кузгалышы башлануга Г. Мөслимов, старшина буларак, үз гаскәренә җитәкчелек итә һәм фетнәчегә каршы көрәшә. Башлыча ярлы крестьяннардан торган отрядның күпчелеге, күрәсең, Пугачёв

ягына авыша бара, көннәрнең берендә алар старшина Мөслимовны Пугачёвка тотып бирәләр. Әмма хәйләкәр Мөслимов югалып калмый, үзе дә Пугачёвны патшасы һәм башлыгы итеп таный, Оренбургны камап алган гаскәр арасында отряд җитәкчесе булып, шәһәрне штурмлауда фетнәчеләр ягында торып катнаша.

Биш ай чамасы вакыт узганнан соң, ул хәрби йомыш белән Уфага җибәрелә. Шул тарафка юл тотканда Михельсон[1] отрядына юлыга, аңа кушылып, Сакмар буенда барган хәрби хәрәкәтләрдә катнаша. Һәм азаккача кыйбласын үзгәртми.

Күренә ки, бу кеше патшага һәм тәхеткә тугрылыклы хезмәт итә. Пугачёвны эзәрлекләп, Казан Кремле диварлары янына килеп җитә. Михельсон аны иң ышанычлы командирларыннан саный, алай гына да түгел, кулъязма авторлары Михельсонның Г. Мөслимов күрсәткән батырлыкларга, фидакярлеккә соклануы турында язалар: *«Ул дәхи аның җәнкен* (сугышуын) *бераз тамаша әйләде. Күрде ки, үзе тирләмеш, әлендә кылыч тотар, һәркем, мөтәвәҗҗиһ улса* (аңа таба караса), *угыннан качарлар, буның дәхи егетлек җәүһәре тибрәнеп, гаскәрә әмер әйләде. Бер арадан саф-саф булып, дошманга ыргылдылар. Бер гаҗәеп җәнк* (орыш, сугыш) *улды. Күргәннәр хәйран калдылар. Кан җир йөзене япты. Ул көнне Хак Сөбханә Тәгалә аңа ярдәм итте. Ләгыйньнәрне кире сөреп, җөмләсен тар-мар итеп, ничәләрен катыйль әйләде, ничәләрен әсир әйләде»* [Язма мирас үзәге, 39 колл., б. 29 а]. Азактан, Пугачёв кулга алынып, әсирлеккә төшкәч тә, бу җиңүнең төп каһарманнары итеп, Михельсон һәм Габделмәннан Мөслимов күрсәтелә. *«Анлар ... Емельян ләгыйньне дотып, бәнд әйләделәр* (бәйләделәр) *вә дәхи шаһ Екатеринайә күндерделәр... Михельсонә вә Мәнданә шаһы газыйм алтын вә көмеш хәлгать* (бүләк) *вирде. Җөмләсе гани улдылар, дәүләткә вә гыйззәткә ирештеләр»* [Язма мирас үзәге, 39 колл., б. 30а]. Шагыйрь исә болай яза:

Һәм Саричун кальгасында чикди гаскәр ул ләгыйнь,
Ирешүбән кыйлдыларың җәнк, форсат улды бер дәмин.

Кырдылар һәм дустак идеп ул ләгыйньнең кәндисен.
Шуның өчен әһле шәүкәт улды Мәндан бик һәмин.

[Язма мирас үзәге, 39 колл., б. 30 б]

(Һәм Царицын крепостена гаскәре белән чигенде ул ләгыйнь.
Барып җиткәч һөҗүм ачты. Бер арада җай чыкты, ул
ләгыйньнең гаскәрен кырдылар, ә үзен тоткын иттеләр.
Мәндан бик тиз арада көч-куәт иясе булып танылды.)

---

[1] Михельсон Иван Иванович (1740–1807) – Россия империясе гаскәр башлыгы, кавалерия генералы. Әсәрдә искә алынган вакытта подполковник, җәза бирүче карательләр корпусы башлыгы була.

Шаһы газыйм кәнду күрде ни лә мәшһүр бу җәван.
Тәрк идептер хезмәтичүн һәм юлында башы, җан.

Аның ичүн симе-зәрдән вирде аңа бигиран.
Гыйззәт илә дуст, исме улды Мәндан бу әван.

[Язма мирас үзәге, 39 колл., б. 34 б]

(Бөек падишаһ үзе күрде – бу егет гаять көчле һәм гаярь,
Хезмәтенә тугрылык юлында ул башын һәм җанын куяр.
Шуңа күрә аңа күп итеп алтын-көмеш бирде,
Мәндан шул вакыт дан-дәрәҗәгә иреште.)

Мәдхияче Рәхимкол Әбүбәкер углы Г. Мөслимовка, аның батырлыкларына патетик рухта мәдхия, дан җырлый. Проза өлешен, комментарийлар язган Габделҗәлил Габделмәннан углы да аннан калышмый. Әсәр үзенчә югары пафос, сугыш героикасы белән сугарылган. Төп каһарман әкияти герой яки дастан-кыйсса геройларын хәтерләтә. Хикәяләү рәвеше бигрәк тә сугыш батальяләрен тасвирлаганда аерым бер интонация, пафос ала. Аерым урыннарда сүз ниндидер мифик яу, Гали батыр, Сәетбаттал гази сугышларын хәтерләткән кебек була. Биредә шуны искәртәсе килә: һичшиксез, ике автор да борынгы Шәрык дастаннары, халыкта кулъязмаларда һәм телдә таралган кыйссалар белән таныш булганнар һәм Г. Мөслимов каһарманлыкларын тасвир кылганда бу әзер калыплардан, таныш тәгъбирләрдән мул файдаланганнар. Менә 7–8 строфа:

Дәште Кыпчак үзәсендә йите йирдә һәм гайа,
Әйләде җәнк дошман илә, сани Рөстәм дастан!

Һәрберендә күрде зәхмәт һәм тәнендин акты кан.
Хак Тәгалә саклады, чөн дүнде андин саг-әман.

[Язма мирас үзәге, 39 колл., б. 23 б]

(Дәште Кыпчак даласында җиде җирдә бик төгәл,
Дошман белән көч сынашты – дастаннарда
Даны калган икенче Рөстәм батырны хәтерләтте.
Һәрберсендә яраланды һәм тәненнән каны акты.
Ходай Тәгалә саклады, ул исән-имин котылды.)

Мәдхиянең ахыры без күнеккән традицион югары тондагы касыйдә-мәдхиядән аерылып, башка төрлерәк яңгыраш алган. Автор аны кыйсса, әкиятләргә хас бәхетле финал белән тәмамлый. Әкияти батыр ир-атны, кылган батырлыклары өчен, Аллаһ әкияти гүзәл кыз Сәхибҗамал белән кавыштыра. Яшьләр бер күрүдә бер-берсенә гашыйк булып, бәхетле гаилә корып җибәрәләр.

Габделмәннан Мөслимовның Пугачёв явын бастырудагы роле замандашлары иҗатында киң чагылыш таба, төрле яклап мактала. Шул ук вакытта аның крестьяннар хәрәкәтенә кадәр булган эшчәнлеге дә тарихи документларда теркәлеп калган: Башкортстан дәүләт

архивының Исәт провинциясе канцеляриясе фондында (60 эш, б. 57) 1772 елга караган үтенеч язуы саклана, аны гаскәри Әдерәш Мөслими язган. Бирелә ул: «Старшина Мөслимов әтиемне камчы белән кыйнады һәм чыбык белән суктырды, шул җәзадан әтием озак тормыйча дөнья куйды», – дип белдерә.

Икенче бер документ (шул ук фондта 60 эш, б. 52) 1775 елның 16 сентябрь датасы белән теркәлгән. Ул Г. Мөслимовның башбаштаклыкларын тикшерү шаһитлары Шәриф Усманов, Аит Ямбетов, Борис Мансуров һ.б. биргән мәгълүматлар, күрсәтмәләр, шикаятьләрдән гыйбарәт.

Корманай авылы кешесе Әмин Сәитов күрсәтүенчә, үзе ясаклы татарлар авылы Аккүздә булган вакытта, старшина Г. Мөслимов кушуы буенча (есаул шулай раслый), аның амбарларыннан булган бар нәрсәсен алып киткәннәр (250 пот бодай, 180 пот арыш, 180 пот солы, 150 пот арпа, 80 пот бәрәңге, һ.б.) [Материалы по истории... , 1949, т. 1].

Старшина Г. Мөслимов өстеннән судларга ук барып җиткән тикшерү эшләре протоколларын, аерым шәхесләрнең, аннан зарланып язган шикаятьләрен тагын санап китәргә мөмкин булыр иде [Документы ставки..., 1975].

Күренә ки, реаль документларда Габделмәннан Мөслимовның җәмгыять тормышындагы кылган гамәлләре башка яктан да ачыла. Һәм алар, әлбәттә, алда телгә алынган кульязма авторларыннан аермалы буларак, әлеге затның гади халыкны ничек җәберләвен дә фаш итәләр.

Авторның тәрҗемәи хәлен, аның каршылыклы шәхесен, тормыш юлын ачыклый торган мәгълүм фактлар белән танышканнан соң, аның кульязма китапта тәкъдим ителгән иҗат үрнәкләренә игътибар итик. Тугыз йөзгә якын юл тәшкил иткән шигырьләре тулысынча суфичылык рухында [XVIII гасыр татар әдәбияты, б. 125–168]. Әмма Г. Мөслимовның азатлык хәрәкәтенә карата фикере каршылыклы. Аның шәхси сыйфатлары, тормышы үзенең шигырьләрендә дә, чордашларының язмаларында да киң яктыртыла.

Г. Мөслиминең тәрҗемәи хәле турында аерым мәкаләләрдә беразмәгълүмат бирелсә дә [Алеева, 1994, б. 22–29], иҗаты әле фәндә җентекләп өйрәнелмәгән. Шигырьләрендә ул үзенең каршылыклы тормыш юлы турында уйлана, үзенә үзе хөкем чыгара кебек. Эчтәлегеннән күренгәнчә, шигырьләрен ул олыгайгач, гомеренең соңына якынлашкач язган булса кирәк. Алар гадәти суфичылык рухы белән сугарылган. Татар әдәбиятында күптәннән кулланылган традицион алым – Аллаһны мактау, аның Барлыгын һәм Берлеген тану, фәрештәләрен, пәйгамбәрләрен олылау. Аның Коръәндә күрсәтелгән төп сыйфатларын санап китүенең максаты да реаль тормыш чынбарлыгына аптыраудан, югалып калудан, буталчык, җәбер-золым тулы бозык дөньяны күрсәтүдән туган. Шуларның барысыннан да котылу юлы –

бары тик Аллаһтан, Аның ярлыкавына, Аңа ялвару, тәүбә кылуга бәйле. Яшьлегендә ул гаскәри кеше буларак та, үзенең күп гөнаһлар кылганлыгын аңлый булса кирәк, шуңа да, күпме генә үтенсә дә, Аллаһның җиңел генә гафу итүенә ышанычы нык түгел.

Әхлакый уйланулар шигырьләренең нигезен тәшкил итә. Төп пафос та бары тик Аллаһка гына ялварудан гыйбарәт түгел. Ул замандашларына үзенең рухи халәтен ачарга тели. «Мин гөнаһлар кылдым, яман эшләр эшләдем, шуңа да Аллаһка сыенам. Син гыйбрәт ал, начар булма, син яхшы бул. Дөрес юл ул – Аллаһка табынуда, аның юлыннан чыкмауда», – дип үгетли.

Гадәт бетми, явыз эшкә вармаңыз.
Күңелне явыз эшкә вирмәңез, –
[Язма мирас үзәге, 39 колл., б. 70 а]

дип, киләчәктә шундый бозыклыклар эшләмәскә чакыра:

Шигырьләре аша Г. Мөслими тормыштагы явызлыкны бетерүгә үз мөнәсәбәтен белдерә. Аныңча, адәм баласы начар эшләрне, гөнаһларны булдырмаска тырышырга тиеш. Моның өчен яшьтән үк туры, хак юлда булырга, читкә тайпылмаска чакыра. Олыгайгач, искә төшеп, кылган гамәлләрең өчен күпме генә үкенсәң дә, аларны төзәтергә соң булуы бар, ди.

Фәһеме вар гыйбрәт өчен карый,
Олуг йыгач әүвәл баштан корый.

Әгәр чыкса җиһанә куәтле бада,
Яше калып, олы агачны аудара.
[Язма мирас үзәге, 39 колл., б. 45 а]

Ягъни ул – үзе моңа мисал. Шулай да ышанычны югалтмаска кирәк, Аллаһның кодрәте киң, үз-үзеңне дөрес юлга күндер, изге гамәл кыл, ул кичерер, ди автор. Г. Мөслиминең алга сөргән төп фикере – беренче чиратта үз кимчелекләреңне төзәтү. Үз-үзеңне тәрбияләү ярдәмендә яманлыкның бетәсенә ышана кебек шагыйрь һәм шуңа өнди дә. Тагын ул, гөнаһ диңгезе булган бу дөнья кысасы белән чикләнмичә, үзеңне үлгәннән соң булган дөнья өчен дә әзерләргә кирәк, дигән караш үткәрә. Монысы исә ислам дине өйрәтүләренең нигезе булып тора.

XVIII гасыр ядкяре буларак, Г. Мөслими шигырьләре кайсы яклары белән безгә якын соң, ни өчен аларны моңарчы «дини суфичылык идеологиясен тарата» дип читкә тибәреп килгәннәр?

Безгә калса, шигъриятне, һәм ул чор тарихын азмы-күпме чамалаган, аңа битараф булмаган кеше йөрәгендә, Г. Мөслими шигырьләрен укып, тормыш мәҗбүрияте аркасында герой кичергән фаҗига өчен әрнү белән бергә, олы җанлылык, элекке хаталарыңнан ваз кичү, мәрхәмәтлелек, сабырлык, тәүбә-истигъфар хисләре уяна. Югыйсә,

шигырьләре тышкы формасы, шигърият нәзакәтлелеге ягыннан шактый уртакул. Әмма бу саргайган кәгазьләрне, дини вәгазьләрне кулга алып, хәзерге хәрефкә күчергәндә, андагы Ә. Каргалый, Ш. Зәки, Һ. Салихов, М. Акмулла кебек шагыйрьләргә хас кайнар дәрт, чиксез инану-иман бармакларны «пешерә». Хәер, югарыда китерелгән икешәр юллы ике строфа гына да Г. Мөслимидә шигри образлылык хасияте булуы хакында сөйли булса кирәк.

XVIII гасырда язылган бу кульязма җыентыкка тупланган әсәрләр исә безгә шул чорның бер җанлы тасвирламасы, көндәлеге буларак кадерле. Рәхимкол Әбүбәкер углының «Мәдхия»сендә, каршы дошман лагеренда булуга карамастан, рыцарь романнарына хас мавыктыргыч итеп язылган әкияти герой маҗаралары шактый шома, әдәби яктан камил һәм матур күрсәтелгәннәр, шуңа күрә бу кульъязма әсәр XVIII гасырның сирәк сакланып калган әдәби-тарихи истәлекләре рәтендә саналырга хаклы.

Габделҗәлил Габделмәннан углының «Пугачёв хәрәкәте турында тарихи очерк»ының тагын бер әһәмиятле үзенчәлеге шунда ки: ул проза һәм поэзия катнашмасы булып тора. Башлыча, поэзия, көйле жанрлардан торган борынгы татар әдәбияты, күрәсең, инде шигъри калыпка гына сыеп бетә алмый. Җанлы тарихи вакыйгаларны, аларда катнашкан каһарманнарның батырлыкларын тасвирлау өчен махсус проза-комментарий өлеше кирәк була башлый. Моның белән әдәбият фәлсәфи тирәнлеккә, гомумиләштерүгә ирешә бара. Ә инде яңа гасырда гөрләп чәчәк аткан кыйсса-дастан жанрларында поэзия белән прозаның болай үзара мәгънәле берегүе җанга ләззәт, эстетик зәвык бирә торган гүзәл җимешләр барлыкка китерә.

Әдәбият

Алиева Ә. XVIII гасыр әдәбиятының онытылган бер мәдхиясе // Әдәбият чыганаклары һә текстология. Казан: РФА КФҮ Г. Ибраһимов исем. ТӘһТИ, 1992. Б. 25–31.

Алиева Ә. Г. Мөслими шигырьләреннән үрнәкләр // Әдәбият чыганакларын барлаганда. Казан: РФА КФҮ Г. Ибраһимов исем. ТӘһТИ, 1994. Б. 22–29.

Документы ставки Е.И. Пугачёва, повстанческих властей и учреждений, 1773–1774 гг. М.: Наука, 1975. 523 с.

Материалы по истории Башкирской АССР. М.-Л., 1949. Т. 1. С. 147–202.

XVIII гасыр татар әдәбияты. Поэзия. Казан: Матбугат йорты, 2006.

ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге, 39 колл., 1 тасв., 28 сакл. бер.

Алиева Әнисә Хәниф кызы,
филология фәннәре кандидаты,ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре